

MARTA MALANOWSKA-STATKIEWICZ

Uniwersytet Opolski

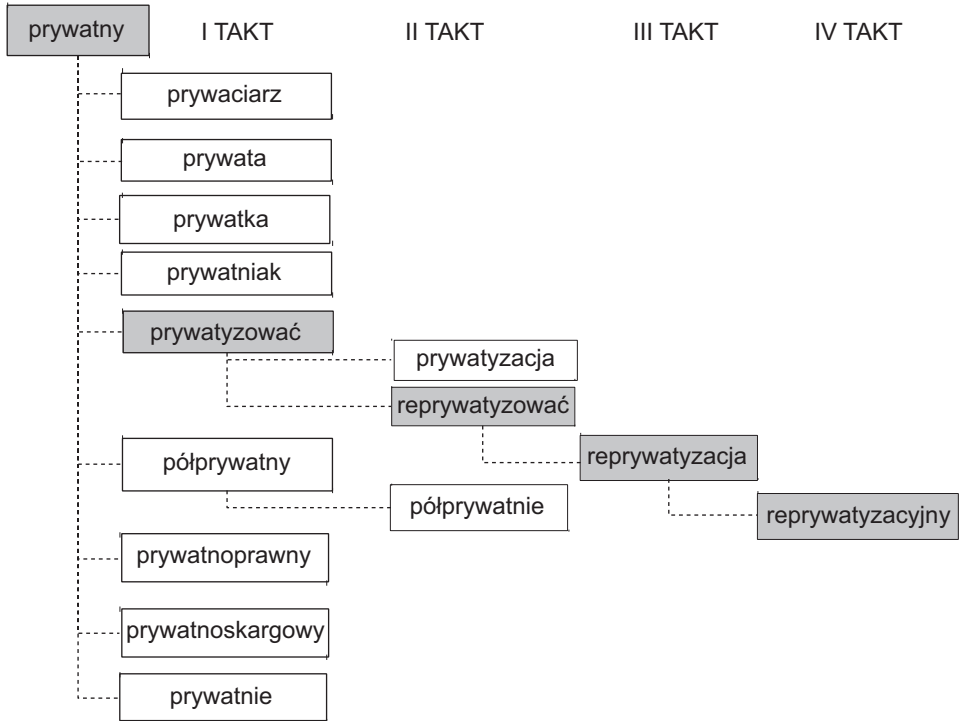
Opole

Nazwy pokrewieństwa i powinowactwa w języku czeskim i polskim. Paradygmat słowotwórczy

Celem artykułu jest przedstawienie podobieństw i różnic w strukturze typowego paradygmatu słowotwórczego w języku czeskim i polskim.

Paradygmat słowotwórczy jest terminem ściśle związanym ze słowotwórstwem gniazdowym — metodą analizy stosunków formalnych i semantycznych między leksykalnymi jednostkami języka, rozwijaną intensywnie przez językoznawców byłego Związku Radzieckiego (Olejniczak 2003). Metoda ta polega na grupowaniu wokół jednego leksemu niepo pochodnego synchronicznie wyrazów powiązanych z nim stosunkiem motywacji w układ nazywany dziś gniazdem słowotwórczym (*Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka polskiego* 2001, t. 1: 7–12, (dalej jako SGS1); Olejniczak 2003: 12). Gniazdo jako hasło słownikowe przedstawia ogół wyrazów motywowanych danym wyrazem bazowym na płaszczyźnie synchronicznej — przykładowo są to derywaty utworzone od przymiotnika *prywatny*.

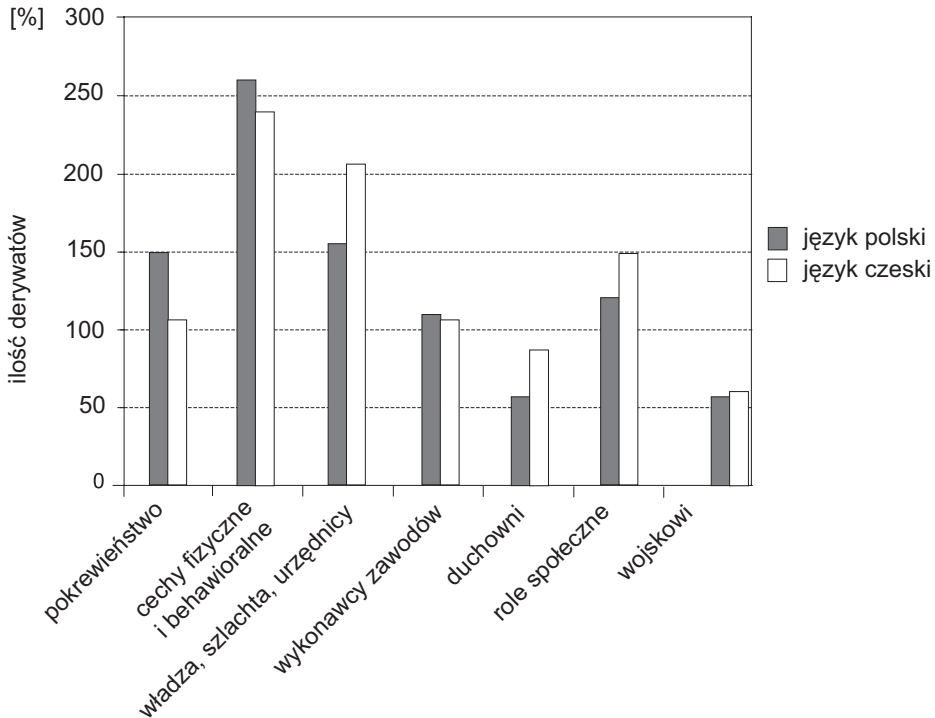
Gniazdo słowotwórcze przymiotnika *prywatny* jest zapisane w układzie schodkowym, dzięki czemu widać, w ilu krokach (taktach) derywacyjnych dany derywat powstał — czyli ile operacji słowotwórczych przeszedł wyraz bazowy, aby powstał dany wyraz motywowany (np. aby powstał przymiotnik *reprivatyzacyjny*, bazowy przymiotnik *prywatny* musiał „wziąć udział” w czterech operacjach słowotwórczych). Ten zapis pokazuje umiejscowienie danego wyrazu w relacjach słowotwórczych — w jaki sposób pełni on zarówno funkcję derywatu, jak i podstawy słowotwórczej. Gdy wyraz A motywuje wyraz B, wyraz B motywuje wyraz C itd. — jest to tzw. struktura pozioma gniazda, czyli łańcuch słowotwórczy (*slovotvorný řetěz*) — na rysunku przykładowy łańcuch jest zaznaczony kolorem

Rys. 1. Gniazdo słowotwórcze, łańcuch i paradygmat słowotwórczy przymiotnika *prywatny* na podstawie SGS1

szarym. Oprócz tego gniazdo ma również strukturę pionową, czyli *paradygmaty słowotwórcze* — w językoznawstwie czeskim funkcjonujące pod terminem *slovo-tvorný svazek*, czyli ‘plik, wiązka, pęk słowotwórczy’ zastosowanym przez M. Dokuliła w gramatyce akademickiej (*Mluvnice* 1986). Paradygmaty słowotwórcze składają się z jednego wyrazu bazowego i wyrazów bezpośrednio od niego utworzonych. W gnieździe słowotwórczym może być więcej łańcuchów i paradygmatów, przy czym łańcuch zaczyna się zawsze od wyrazu bazowego całego gniazda, a paradygmaty są traktowane oddzielnie dla każdego wyrazu motywującego.

W analizie paradygmatów słowotwórczych rozróżnia się trzy typy paradygmatów, szczegółowo omówione przez E. Zemską (1992, 1999). Są to: 1) *paradygmat słowotwórczy* (PS), czyli zbiór wyrazów bezpośrednio motywowanych tym samym wyrazem; 2) *konkretny paradygmat słowotwórczy* (KPS) — czyli paradygmat konkretnego wyrazu, tworzą go derywaty utworzone za pomocą konkretnych środków słowotwórczych oraz 3) *typowy paradygmat słowotwórczy* (TPS) — abstrahuje się w nim od konkretnych środków słowotwórczych, jest on bliski sumy znaczeń wyrażonych w paradygmatach konkretnych analizowanej klasy leksykalno-semantycznej. Pisząc „bliski sumy znaczeń”, mam na myśli zasadę, że w TPS nie uwzględnia się jednostkowych znaczeń derywatów. Aby rozstrzygnąć,

Rys. 2. Udział klas leksykalno-semantycznych w całości niemotywowanych nazw ludzi

czy taka asystemowa kategoria słotwórcza będzie elementem składowym TPS, E. Zemska przyjmuje zasadę tzw. *czwórki proporcjonalnej*, co oznacza, że jeśli jakiegokolwiek znaczenie derywatów od danej klasy leksykalno-semantycznej spotyka się więcej niż jeden raz (choćby i u dwóch słów danej klasy), może być ono uznane za normalne. „Normalne” znaczenia mają prawo być włączone do TPS (Zemska 1992: 20). W swojej analizie przyjąłem kryterium, że znaczenie musi być zrealizowane co najmniej przez trzy derywaty, żeby uznać je za element typowego paradygmatu słotwórczego (zob. Nagórko 2003, Kallas 2003).

Nazwy pokrewieństwa i powinowactwa należą do większej klasy nazw ludzi, składającej się z 247 rzeczowników (motywujących ok. 1050 derywatów w języku czeskim i 1030 w języku polskim), z których większość jest obcego pochodzenia, na gruncie języka czeskiego i polskiego traktowane są jako niemotywowane. Wiele z nich jest jednak złożonych semantycznie¹. Oprócz nazw pokrewieństwa i powinowactwa znalazły się wśród nich: niemotywowane nazwy ludzi pełniących różne funkcje zawodowe lub społeczne, nazwy ludzi charakteryzujących się określonymi cechami fizycznymi albo behawioralnymi, nazwy władców, urzędników,

¹ Może to wynikać m.in. ze złożonego charakteru ich struktury w języku rodzimym, podczas gdy do języka polskiego i czeskiego zostały one adaptowane jako wyrazy niemotywowane, np. *cowboy* (ang.): *kovboj* — *kowboj*.

nazwy osób związanych z wojskiem oraz duchownych (rys. 2). Przynależność rzeczowników bazowych do poszczególnych klas starałam się określić za pomocą metody składnikowej (Tokarski 1984, Masłowska 1988).

Materiał dla języka polskiego pochodzi ze *Słownika gniazd słowotwórczych współczesnego języka polskiego*. *Gniazda odrzeczownikowe* pod redakcją H. Jadańskiej (SGS2), natomiast materiał języka czeskiego został wyekscerpowany z jednojęzycznych słowników języka czeskiego: *Slovník spisovného jazyka českého* (SSJČ 1960–1971), *Slovník spisovné češtiny* (SSČ 2001), w drugiej kolejności posiłkowałam się korpusem (*Český národní korpus*, SYN2005) w celu potwierdzenia popularności danej formacji.

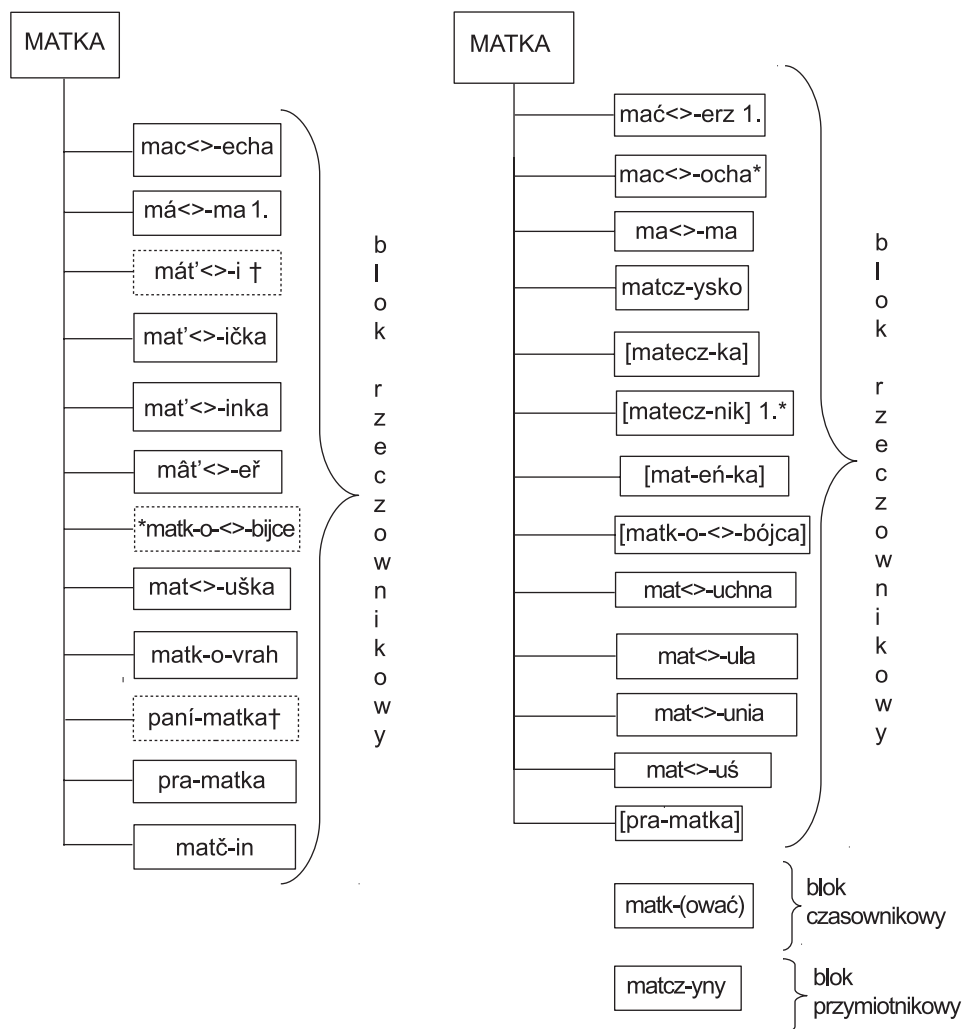
Analizie zostały poddane paradygmaty rzeczowników bazowych gniazd słowotwórczych o znaczeniu ‘człowiek’, czyli tylko paradygmaty pierwszego taktu. Nie omawiam rzeczowników pozbawionych derywatów ani derywatów traktowanych jako przestarzałe i bardzo rzadkie².

Klasa leksykalno-semantyczna określająca ludzi ze względu na relacje pokrewieństwa i powinowactwa jest raczej jednolita pod względem znaczeniowym, w związku z czym nie powinna budzić zastrzeżeń, jeśli pominąć fakt, że mąż i żona z reguły nie są osobami spokrewnionymi, lecz otwierają relację powinowactwa. Cała klasa składa się z 26 podstaw słowotwórczych — przede wszystkim określeń dotyczących bliskich relacji rodzinnych: BÁBA 1. — [BABA]³ I. 4. [5.]; BRATR 1. — BRAT 1.; DCERA 1. — CÓRKA; DĚD 1. — DZIAD 1.; MATKA 1. — MATKA 1.; MUŽ 4. — MAŽ 1.; OTEC 1. — OJCIEC 1.; PAPÁ — PAPA II; SESTRA — /SIOSTRA/⁴; STRÝC (STRÝK, STRYK) — STRYJ; SYN — SYN; ŠVAGR — SZWAGIER; TÁTA 1. — TATA; TETA 1. — CIOTKA; TCHÁN — TEŚĆ; VNUK — WNUK; ZEŤ — ZIEĆ; ŽENA 2. — ŽONA. Mniej jest określeń dotyczących bardziej ogólnych relacji pokrewieństwa, nie wskazujących na jego stopień, lecz na sam fakt wspólnego pochodzenia: OTEC 5. — OJCIEC 3. (przodek, protoplasta); PATRIARCHA 1. — PATRIARCHA; POTOMEK — POTOMEK; JUNIOR 1. — JUNIOR 1.; SENIOR — SENIOR 1. Do tej grupy zaliczyłam także trzy rzeczowniki o bardziej złożonej strukturze semantycznej, które odnoszą się do relacji pokrewieństwa ze względu na jej utratę: SIROTEK 1. — SIEROTA; VDOVA — WDOVA; VDOVEC — WDOVIC. Głównym semem dyferencjalnym tych rzeczowników jest sem oznaczający pokrewieństwo, który w tym przypadku będzie miał wartość ujemną.

² Oznaczone jako rzadkie w SSJČ i niepotwierdzone wystąpieniem w korpusie języka czeskiego.

³ Przytaczając poszczególne wyrazy motywowane oraz motywujące, pozostawiam oznaczenia zarówno nawiasowe wykorzystane w SGS w celu identyfikacji, z którego słownika dany wyraz pochodzi (SGS1 2001: 32), jak i cyfrowe, określające kolejność znaczeń zastosowaną w danym słowniku.

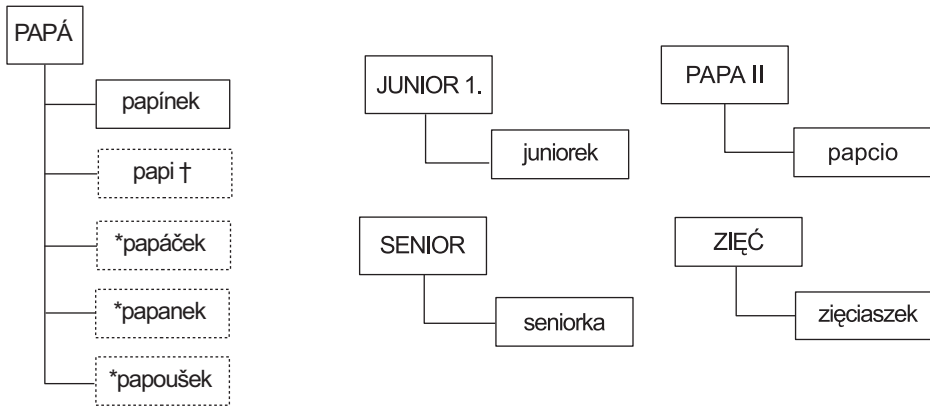
⁴ Podstawa słowotwórcza nieujęta w SGS2, dodana przez autorkę artykułu.

Rys. 3. Paradymat konkretny rzeczownika MATKA w języku czeskim i polskim

Niemotywowane nazwy ludzi w języku czeskim i polskim w większości są wyrazami obcego pochodzenia. Odwrotna relacja zachodzi wśród nazw pokrewieństwa i powinowactwa, gdzie 80% podstaw jest pochodzenia słowiańskiego, do mniejszości należą JUNIOR 1., SENIOR (łac.), PATRIARCHA 1. (gr.), PAPÁ (fr.), ŠVAGR (niem.).

Na pierwszym takcie derywacji od nazw pokrewieństwa w języku czeskim utworzone zostały 133 derywaty, a w języku polskim 157. Paradymaty konkretne mają różną strukturę i rozpiętość — maksymalnie mogą się składać z trzech bloków derywatów: rzeczownikowego, przymiotnikowego i czasownikowego,

Rys. 4. Konkretnie jednoelementowe paradygmaty słowotwórcze w języku czeskim i polskim

minimalnie z jednego bloku rzeczownikowego lub przymiotnikowego. Mogą mieć różną liczbę derywatów, ale najbardziej rozbudowany w obu językach jest paradygmat rzeczownika MATKA, w języku czeskim motywuje on bezpośrednio 9 formacji (nie licząc formacji bardzo rzadkich lub przestarzałych), a w języku polskim 15 (rys. 3).

W obu językach najmniejsze paradygmaty są jednoelementowe (rys. 4). W języku polskim należą one do rzeczowników: JUNIOR 1., PAPA, SENIOR, TEŚCIOWA, ZIĘĆ. W języku czeskim zaliczony do nich został paradygmat rzeczownika PAPÁ, w którym na pięć derywatów tylko jeden nie jest traktowany jako przestarzały lub bardzo rzadki.

Po określeniu, jakie rzeczowniki niemotywowane należą do danej klasy leksykalno-semantycznej, a następnie określeniu dokładnej struktury ich paradygmatów, analizowałam zbiór znaczeń realizowanych we wszystkich paradygmatach. W ten sposób starałam się ustalić potencjał słowotwórczy nazw pokrewieństwa i powinowactwa, by następnie zapisać go w postaci *typowego paradygmatu słowotwórczego*, dla którego istotne są tylko znaczenia wyrażane w paradygmatach konkretnych danej klasy podstaw (Zemskaja 1978: 73; Zemskaja 1999: 399).

Tabela 1. Typowy paradygmat słowotwórczy nazw pokrewieństwa i powinowactwa

Blok rzeczownikowy			Blok przymiotnikowy			Blok czasownikowy		
cz	pl	nazwy żeńskie	cz	pl	użycia subiektywne	–	pl	formacje kauzatywne
cz	pl	nazwy ekspresywne	cz	pl	użycia posesywne	–	pl	formacje procesualne
cz	pl	nazwy czynności i stanów	cz	–	użycia partytywne			

cz	pl	nazwy osób pozostających w relacji pokrewieństwa	cz	–	użycia syngulatywne			
cz	pl	nazwy deminutywne	–	pl	użycia symilatywne			
cz	pl	nazwy potomków i protoplastów						
cz	pl	nazwy wykonawców czynności (złożenia)						
–	pl	nazwy zbiorowe						
–	pl	nazwy miejsc						

Kategorie wspólne tej klasy w bloku rzeczownikowym to:

1. modyfikacyjne nazwy żeńskie, np.: *juniorka, švagrová* — *seniorka, potomkini*;

2. mutacyjne nazwy czynności i stanów, np.: *sesterství, vdovectví* — [*synostwo*], *braterstwo* 1.;

3. modyfikacyjne nazwy ekspresywne (które derywowane są szczególnie od rzeczowników nazywających bliskie pokrewieństwo), np.: *matička, dceruška* — *ciotunia, szwagroszczak*;

4. mutacyjne nazwy osób pozostających w relacji pokrewieństwa, np.: *macecha, synovec* — *bratanica, synowa*;

5. modyfikacyjne nazwy deminutywne, np.: *potomeček, vnouček* — *braciszek, synek*;

6. modyfikacyjne nazwy wyrażające relację czasową, czyli nazwy potomków i protoplastów, np.: *pramatka, prapotomek* — [*praojciec*], *prawnuk*;

7. złożenia będące nazwami wykonawców czynności, a ściśle mówiąc zabójców, które w języku czeskim są endocentryczne: *bratrovrah, matkovrah, otcovrah*, a w języku polskim egzocentryczne: *bratobójca*, [*matkobójca*], [*ojcobójca*], [*synobójca*], [*żonobójca*]. Nie zostały one odnotowane w paradygmatach rzeczowników *córka* i *siostra*. Brak jednak formalnych i semantycznych przeciwskazań, aby je utworzyć.

Nazwy pokrewieństwa i powinowactwa w języku polskim są także podstawami słowotwórczymi dla nazw miejsca (*ojczyzna, sierociniec, matecznik, dziadowizna*), które mają raczej książkowy charakter. W języku czeskim do wyrażania tych znaczeń wykorzystywane są albo derywaty innych taktów tego samego gniazda (*sírotčinec, dědictví*), albo innych gniazd słowotwórczych (*ojczyzna* — *vlast*). W TPS języka czeskiego nie wystąpiły również nazwy zbiorów, takich jak polskie: *synostwo, potomstvo, dziadkowie, stryjostwo, szwagrostwo* (w jednym paradygmacie wystąpił derywat o tym znaczeniu: *potomstvo*). Znaczenia te są tworzone na kolejnym taktie derywacji: *švagrovství, synovství* lub w sposób analityczny *stryjostwo* — *stryček s tetou*.

* * *

Blok przymiotnikowy charakteryzuje się niezbyt rozbudowaną strukturą, ale jej określenie było szczególnie trudne, ponieważ użycia kontekstowe (zgodnie z metodologią GWJP 1996, później rozwiniętą przez M. Urban 2006) są niejednoznaczne. Poza tym metoda ta jest obca językoznawstwu czeskiemu, w którym przymiotniki charakteryzuje się głównie ze względu na formę (Mluvnice 1986; Šmilauer 1971). Tylko dwie kategorie semantyczne są wspólne obu paradygmatom:

1. użycia subiektowe⁵, gdy subiekt jest wyrażony podstawą słowotwórczą, a określane rzeczownik oznacza stan, czynność, czasem też obiekt działań lub cechę: *tátova práce, tchánova slova — ciotczyne perory, męžowa śmierć*;

2. użycia posesywne, gdy przymiotniki określają obiekty posiadane przez osobę wskazaną w podstawie słowotwórczej: *mužovi rodiče, sestřin klavír — szwagrowski samochód, córčinyne gospodarstvo*.

Pozostałe znaczenia są właściwe jednemu z języków: w języku polskim wystąpiły przymiotniki w użyciu symilatywnym, co oznacza, że określane rzeczowniki wskazują na cechy takie, jak u osoby nazywanej motywującym rzeczownikiem (*synowskie przywiązanie, sieroca dola*); w języku czeskim wystąpiły partytywne użycia przymiotników, gdy określane rzeczownik nazywa część całości wskazanej przez podstawę (*dceřina hlavička, matčín klín*⁶), które w języku polskim będą wyrażane za pomocą przydawki dopełniaczowej (*ręka ojca, twarz córki*), i syngulatywne, gdy rzeczownik nazywa pewien ogół (*bratrská dvojice, otcovská generace*), a brak tych użyć w TPS języka polskiego jest rekompensowany wyrażeniami syntaktycznymi — za pomocą przydawki dopełniaczowej — *generacja matki* lub w ramach paradygmatu fleksyjnego w połączeniu z liczebnikiem: *dwie siostry, dwóch braci*.

Blok czasownikowy wystąpił tylko w języku polskim, a konstituowany jest przez czasowniki procesualne: *brat* 1. → *bratać się* ‘stawać się (wobec kogoś) bratem, jak brat’, *wdowa* → [*wdowieć*] [red. 1.] ‘stawać się wdową’, *wdowiec* → [*wdowieć*] [red. 2.] oraz kauzatywne: *osierocić, usynowić, żenić się* ‘powodować, że ktoś staje się tym, na kogo wskazuje podstawa słowotwórcza’. W języku czeskim występują derywaty *ovdovět* należące do dwóch KPS oraz kauzatywny *oženit se*, jest to jednak zbyt mało, żeby tworzyły miejsce semantyczne w TPS języka czeskiego. Pozostałe znaczenia są wyrażone analitycznie (*činit sirotkem*) lub derywatem innego gniazda *adoptovat, osvojovat*.

Obecność tego bloku w TPS języka polskiego to cecha wyraźnie odróżniająca go od TPS języka czeskiego, ale także wyróżniająca na tle pozostałych para-

⁵ Terminologia stosowana zgodnie z GWJP 1996.

⁶ W tym celu wykorzystywane są przede wszystkim sufiksy *-ův, -in* charakterystyczne dla języka czeskiego do tworzenia tzw. przymiotników posesywnych derywowanych tylko od nazw ludzi (własnych i pospolitych) spełniających określone kryteria morfologiczne. Tego typu środki nie są dziś produktywnie wykorzystywane w języku polskim.

dygmatów niemotywowanych nazw ludzi w języku polskim i czeskim. W języku polskim tworzy się przeważnie formacje stanowe — z niewielkim udziałem procesualnych i kauzatywnych — a w języku czeskim w ogóle nie wystąpiły inne formacje czasownikowe.

Zestawienie typowych paradygmatów omawianej klasy pokazuje, że różnice w potencjale nazw pokrewieństwa i powinowactwa nie są szczególnie duże, jednak w porównaniu z językiem czeskim to mniej fleksyjny język polski⁷ cechuje większy potencjał słowotwórczy na pierwszym taktie derywacji, o czym świadczą nieco większy blok rzeczownikowy i obecność czasownikowego. Fakt, że w typowym paradygmacie jednego z języków brakuje pewnych kategorii semantycznych, nie przesądza, że dane znaczenie w ogóle nie występuje. Może ono być wyrażone przez derywat znajdujący się na innym poziomie tego samego gniazda — czyli w derywacie utworzonym wskutek większej liczby operacji słowotwórczych — albo jest wyrażane w sposób analityczny. Może także należeć do zupełnie innego gniazda.

Wykaz skrótów

- KPS — konkretny paradygmat słowotwórczy
 PS — paradygmat słowotwórczy
 TPS — typowy paradygmat słowotwórczy

Słowniki

- SGS1 — *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*, t. 1: *Gniazda odprzymiotnikowe*, red. T. Vogelgesang, Kraków 2001.
 SGS2 — *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*, t. 2: *Gniazda odrzeczownikowe*, red. H. Jadacka, Kraków 2001.
 SSČ — *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, red. J. Filipec, Praha 2001.
 SŠJČ — *Slovník spisovného jazyka českého*, t. 1–4, red. B. Havránek, 1960–1971.
 SYN2005 — *Český národní korpus*.

Literatura

- GWJP 1996: *Gramatyka współczesnego języka polskiego, Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa.
 KALLAS K. 2003, *Struktura gniazd słowotwórczych konstytuowanych przez rzeczowniki nazywające państwa (kraje)*, [w:] *Słowotwórstwo gniazdowe. Historia, metoda, zastosowanie*, red. M. Skarżyński, Kraków.
 LOTKO E., 1997, *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny (soubor statí)*, Olomouc.
 LOTKO E., 2009, *Srovnávací a bohemistické studie*, Olomouc.

⁷ Szczegółowo pisał o tym w swoich studiach kontrastywnych E. Lotko (1997, 2009).

- MASŁOWSKA E., 1988, *Derywacja semantyczna rzeczowników ekspresywnych*, Wrocław.
- Mlewnice 1986: *Mlewnice češtiny*, t. 1: *Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika*, red. J. Petr, Praha.
- NAGÓRKO A., 2003, *Zarys gramatyki polskiej*, Warszawa.
- OLEJNICZAK M., 2003, *30 lat slowotwórstwa gniazdowego (rys historyczny)*, [w:] *Slowotwórstwo gniazdowe. Historia, metoda, zastosowanie*, red. M. Skarżyński, Kraków.
- ŠMILAUER J., 1971, *Novočeské tvoření slov*, Praha.
- TOKARSKI R., 1984, *Struktura pola znaczeniowego*, Warszawa.
- URBAN M., 2006, *Współczesne przymiotniki odrzeczownikowe z wybranymi formantami sufiksalnymi*, Toruń.
- ZEMSKAJA 1978: ЗЕМСКАЯ Е.А., *О парадигматических отношениях в словообразовании*, [в:] *Русский язык. Вопросы его истории и современного состояния*, ред. Н.Ю. Шведова, Москва.
- ZEMSKAJA 1992: ЗЕМСКАЯ Е.А., *Словообразование как деятельность*, Москва.
- ZEMSKAJA 1999: ЗЕМСКАЯ Е.А., *Словообразование*, [в:] *Современный русский язык*, ред. В.А. Белошапкова, 3-е изд. испр. и доп., Москва.

Names of affinity in Czech and Polish languages — derivational paradigm

Summary

The goal of the article is to confront word forming potential for names of affinity in Czech and Polish languages. In the following study the author focuses on base words for names of affinity in both languages (e.g. *bába* — *baba*, *bratr* — *brat*, *dcera* — *córka*, *patriarcha* — *patriarcha*, *potomek* — *potomek*) and their derivatives. Relationship between base words and their derivatives can be described as a derivational paradigm, which is a pattern of relationship between base word and words derived from it directly. Form and meanings of each derivate are shown by the particular paradigm — derivational paradigm specific for each base analyzed word. The analysis of word forming potential reveals that more important is what kind of meanings derivatives convey. This information comes from typical derivational paradigm, which elides affixes. Majority of source material (represented by word forming categories or other lexical classes) have common meaning, e.g.: expressive names, names of actions or states, names of ancestors and descendants. Polish names also occur as collectives or names of places. The author focuses also on the meanings, which adjectives can convey, which are: subject use 'derived adjective expresses subject, when described noun expresses action, state or feature'. Names of affinity can derive verbs, but only in less inflective Polish language. Their meaning is: 'becoming someone, who is being expressed by the base word' or 'causing that someone is becoming someone, who is being expressed by the base word'. This study refers to other, bigger studies, concerning word forming potential of primary names of human being.